

Завязкіна Наталія¹, Саад Ніна¹

¹Київський інститут сучасної психології та психотерапії

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

Анотація

Проаналізовано психологічні особливості агресивної поведінки підлітків в умовах хронічного воєнного конфлікту в Україні. Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення впливу постійного стресового фону та руйнування соціальних структур на психічний розвиток однієї з найбільш вразливих груп. Метою роботи стало теоретичне дослідження феномену агресії та емпіричне з'ясування зв'язку між рівнем сприйнятого стресу та агресивними проявами. Емпіричний аналіз показав помірний рівень агресії та стресу, а також відсутність значущих відмінностей між групами за статтю чи досвідом міграції. Ключовим результатом є підтвердження сильного позитивного кореляційного зв'язку між сприйнятим стресом та загальним рівнем агресивності. Виявлено, що стрес є найсильнішим і єдиним достовірним предиктором самоагресії та емоційної агресії. В умовах хронічної напруги підлітки схильні до інтерналізації агресивних імпульсів, спрямовуючи внутрішню ворожість на себе. Результати наголошують на важливості фокусування психологічної допомоги на внутрішній дезадаптації.

Ключові слова: агресивна поведінка, підлітки, воєнний конфлікт, стрес, самоагресія.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MANIFESTATIONS OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS IN CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

Abstract

The coursework is devoted to the study of the psychological characteristics of aggressive behavior of adolescents in the context of a chronic military conflict in Ukraine. The relevance of the topic is due to the need to study the impact of a constant stressful background and the destruction of social structures on the mental development of one of the most vulnerable groups.

The aim of the work was to theoretically study the phenomenon of aggression and empirically clarify the relationship between the level of perceived stress and aggressive manifestations. The study used the L. G. Pochebut aggression questionnaire and the PSS-10 Perceived Stress Scale on a sample of 58 adolescents.

Empirical analysis showed a moderate level of aggression and stress, as well as the absence of significant differences between groups by gender or migration experience. The key result is the confirmation of a strong positive correlation between perceived stress and the general level of aggressiveness. It was found that stress is the strongest and only reliable predictor of self-aggression and emotional aggression. In conditions of chronic stress, adolescents are prone to internalizing aggressive impulses, directing internal hostility towards themselves. The results emphasize the importance of focusing psychological assistance on internal maladjustment.

Keywords: aggressive behavior, adolescents, military conflict, stress, self-aggression.

Вступ
Сучасні умови воєнного конфлікту в Україні створюють безпрецедентні психологічні виклики для населення, зокрема для підлітків, які є однією з найбільш вразливих категорій. Постійне відчуття небезпеки призводить до емоційної нестабільності, зростання напруги, тривожності, а також підвищення рівня агресивних реакцій як способу психологічного захисту та адаптації. Майже кожного місяця, а то і по декілька разів на місяць, у медіа висвітлюється черговий випадок жорстокого підліткового булінгу. Ситуацію ускладнює те, що сучасні підлітки увійшли у воєнні реалії одразу після тривалих карантинних обмежень, вимушеного дистанційного навчання, відсутності повноцінної комунікації з ровесниками, що вплинуло на їхню соціалізацію, навчальну діяльність та психоемоційний стан. Наймолодші підлітки жодного року свого шкільного життя не навчалися без обмежень і стресу від війни. Внаслідок цього в суспільстві частіше спостерігаються агресивні моделі поведінки, що проявляються як у вербальній, так і у фізичній формі.

Дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків в умовах воєнного конфлікту є актуальним значущим як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Його результати можуть сприяти підвищенню якості психологічної допомоги, формуванню ефективних стратегій підтримки та збереженню психічного здоров'я підлітків, що є важливою умовою відновлення суспільства під час війни та після її завершення.

Мета дослідження: теоретично дослідити сутність та види агресивної поведінки підлітків та експериментально з'ясувати особливості прояву агресії сучасними неповнолітніми дітьми.

Завдання:

1. Вивчити наукову літературу на предмет феномена агресивної поведінки підлітків.
2. Підготувати та провести емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків.

3. Проаналізувати отримані результати.

Методи та організація дослідження.

Теоретичні: аналіз української та зарубіжної наукової літератури на предмет вивчення сутності підліткової агресії, причини її формування, види та форми прояву. Емпіричні: дослідження агресивної поведінки підлітків за допомогою опитувальника Л.Г.Почебут, який дозволяє поділити агресивну поведінку за такими шкалами: вербальна агресія, фізична агресія, предметна агресія, емоційна агресія, самоагресія. Дослідження поточного стану стресу за допомогою шкали сприйняття стресу PSS-10, яка була адаптована та апробована в умовах війни О.О.Вельдбрехт та Н.І Тавровецькою та авторською анкетною. Статистичні: аналіз даних, отриманих в ході емпіричних досліджень, за допомогою програми Jamovi.

Результати та їх обговорення.

Агресивна поведінка у підлітків має свої специфічні риси, що відрізняють її від агресії в інших вікових періодах. Вона часто поєднує в собі суперечливі мотиви – прагнення самоствердитися отримати визнання серед однолітків і водночас протест проти дорослих. Агресивні дії можуть бути не лише реакцією на зовнішні подразники, а й способом вираження внутрішнього конфлікту, незадоволення собою чи потреби в емоційному контакті. Для підлітків характерна схильність до імпульсивних, емоційно забарвлених реакцій, де агресія часто має ситуативний, а не цілеспрямований характер.

Проведений аналіз літератури дозволив визначити низку індивідуально-психологічних рис, які найчастіше спостерігаються у підлітків з вираженою агресивністю. До них належать: дратівливість, емоційна чутливість, ригідність, конфліктність у спілкуванні, схильність до упередженої атрибуції ворожості, порушення сенситивності, дезадаптованість, а також переважання інтернального локусу контролю.

Війна та пов'язані з нею соціальні потрясіння формують для підлітків унікальне соціальне середовище, яке суттєво підвищує ризик зовнішньо орієнтованої агресивної поведінки. У літературі описують кілька взаємопов'язаних шляхів через які військові події трансформують поведінкові патерни підлітків: пряме насильницьке докiлля, порушення сімейних і освітніх структур, економічна деградація та зміни суспільних норм, що разом підсилюють стрес і знижують можливості для адаптивної регуляції емоцій і поведінки.

Підлітки, які стають свідками або жертвою військових злочинів таких як бомбардування, руйнування, тілесних ушкодження, демонструють вищі показники зовнішньої агресії у віддаленій перспективі. Механізм пояснюється як через травматичну активацію ПТСР, гіпервозбудження, дратівливість, так і через процеси соціального навчання: насильство як спосіб вирішення конфлікту «нормалізується» й моделюється у міжособистісній взаємодії. Дослідження засвідчують, що щорічна чи хронічна експозиція до політичного або воєнного насильства прогнозує підвищення агресивних дій у пізніше роки життя.

У роботі Children's exposure to violent political conflict stimulates aggression at peers by increasing emotional distress, aggressive script rehearsal, and normative

beliefs favouring aggression досліджували зв'язок між експозицією підлітків до етнічно-політичного насильства та їхньою подальшою агресивною поведінкою щодо однолітків власної групи. Аналіз проводився на вибірці з 1501 підлітків (901 ізраїльтянин та 600 палестинець) у трьох вікових когортах (8, 11 та 14 років) із трьома хвилями збору даних через рік. Результати показали, що експозиція до етнополітичного насильства корелювала з агресією до однолітків незалежно від віку, статі чи етнічної групи. За допомогою крос-лагової моделі було встановлено, що саме вплив насильства передував зростанню агресії, а не навпаки.

Ключовими механізмами, що осереднюють цей зв'язок, стали емоційне занепокоєння, повторне програвання агресивних сценаріїв та формування нормативних переконань, які виправдовують агресію. Емоційне занепокоєння формується через безпосереднє переживання або спостереження насильства – діти та підлітки відчують тривогу, страх, підвищену збудливість, що створює сприятливий ґрунт для агресивних реакцій. Повторне програвання агресивних сценаріїв відображає когнітивний процес, в якому підліток переймає і внутрішньо відтворює моделі агресивної поведінки, що спостерігалися або переживалися. Нормативні переконання впливають із соціального навчання: коли насильство часто повторюється або є частиною життєвого досвіду, воно стає прийнятною і навіть очікуваною формою поведінки у конфліктних ситуаціях.

Військові події викликають ряд травматичних процесів: страх, безсилля, втрати, які змінюють механізми емоційної регуляції у підлітків. У деякого це виражається переважно як внутрішні проблеми (тривога, депресія), у інших - як зовнішня агресія (імпульсивні вибухи, словесні або фізичні конфлікти). Дослідження показують, що співіснування ПТСР та зовнішньої агресії не є тотожним: частина підлітків розвиває переважно агресивні реакції, частина - переважно травматичні симптоми; фактори, які визначають шлях розвитку, включають генетичну вразливість, ранні досвіди насильства та наявність соціальної підтримки.

У статті *Mental health of children living in war zones: a risk and protection perspective* (Catani, 2018) підкреслюється, що діти та підлітки, які проживають у зоні збройного конфлікту, не лише зазнають прямого впливу травматичних подій, але й опиняються в ситуації накопичення множинних стресорів – порушення соціальних інститутів, сімейної структури, нестабільність в освітній системі, економічні труднощі. Дослідниця робить висновок, що для розуміння розвитку психологічних наслідків війни потрібно застосовувати соціально-екологічну модель, яка враховує не лише індивідуальне переживання травми, але й умови в сім'ї, громаді та суспільстві.

В межах цієї моделі сімейне середовище виступає як один із ключових рівнів, через який травма трансформується у конкретні прояви – як внутрішні, так і зовнішні. У статті зазначено, що підвищені рівні насильства в сім'ї, порушена батьківська підтримка, агресивні стратегії виховання після пережитих

батьками або родиною травм можуть служити «мостом» між зовнішніми військовими подіями та агресивною поведінкою підлітків. З іншого боку, позитивні родинні практики (тепло, чуйність, стабільність) виступають захисними факторами, які пом'якшують негативний вплив.

У підлітків спостерігається соціальна дезінтеграція на рівні родини, школи та громади. Війна руйнує життєво важливі інститути - сім'ю (вимушена розлука з батьками, загибель або травмування близьких, емоційне «виключення» батьків через власний стрес), школу (перерви в навчанні, дистанційний формат, часта зміна колективу, відсутність усталених правил і авторитетів), а також місцеві спільноти (втрата соціального контролю, зменшення структур підтримки). У мирний час саме ці інституції виконують функцію контейнера емоцій, контролю поведінки та моделювання соціальних норм. У воєнний час ці системи руйнуються, а підліток залишається без зовнішніх орієнтирів, які забезпечують стабільність і передбачуваність.

Коли традиційні механізми регуляції поведінки зникають або слабшають, підлітки частіше застосовують агресію як інструмент саморегуляції та впливу на середовище. Вона може виконувати різні функції: самозахист, спроба відновити контроль над ситуацією, спосіб отримання бракуючих ресурсів або вираження фрустрації. Чим менше структуроване середовище – тим більше агресія стає соціально «доцільним» механізмом поведінки.

Вагоме значення мають економічні й матеріальні чинники. Вимушене переміщення, бідність, проживання у тимчасових укриттях або перенаселених помешканнях збільшують рівень хронічного стресу, що виснажує нервову систему та знижує контроль імпульсів. Такі умови підвищують імовірність контактів зі середовищами ризику, де агресивні форми поведінки зустрічаються частіше: кримінальні групи, асоціальні компанії, сусідство з іншими травмованими сім'ями. У підлітків зникає відчуття безпеки – а постійна небезпека формує недовіру та оборонну агресивність.

Дослідження Воусе & Harris (2022) показує, що підлітки, які пережили воєнну експозицію, значно частіше демонструють зовнішню агресію, якщо: вони живуть у нестабільному середовищі (часті переїзди, зміни шкіл); обмежений доступ до підтримки дорослих; перебувають у соціальному оточенні, де агресія є поширеною поведінковою стратегією.

Дослідження також виявляє гендерні відмінності: хлопці частіше проявляють зовнішню, поведінкову агресію (бійки, конфлікти, правопорушення), тоді як дівчата схильні до внутрішніх форм реакції (тривога, депресія, соматизація). Проте ці відмінності не є універсальними – вони залежать від того, які моделі поведінки існують у сім'ї та в оточенні.

Агресія підлітків у воєнних реаліях розглядається як адаптивна відповідь на втрату контролю, безпеку й соціальні структури, що забезпечували нормальний розвиток. [24]

В дослідженнях, що стосуються України, помічені певні особливості. Оцінки та звіти, зібрані під час повномасштабного вторгнення з 2022 року,

вказують на значне зростання потреби в психосоціальній підтримці серед українських підлітків, підвищення рівнів тривоги, депресії та поведінкових проблем, а також на збільшення випадків дратівливості та агресивної поведінки в навчальних закладах і в сім'ях – що підкреслює актуальність обраної теми курсової роботи. Зокрема, одне з великих досліджень – *Mental Health of Adolescents Exposed to the War in Ukraine* (Goto et al., 2024) – показало, що підлітки, які були піддані військовій експозиції, мали суттєво вищу ймовірність скринінгу на депресію, тривожність та психологічну травму у порівнянні з тими, хто не зазнав прямих насильницьких чи бойових подій.

У цих українських умовах агресивна поведінка підлітків часто виступає не лише як побічний феномен травми, а як один із способів адаптації до тривалої нестабільності: переривання навчання, зміна школи чи класу, переміщення сім'ї, руйнування житла, часті повітряні тривоги – усе це створює середовище, де емоційний та поведінковий контроль слабшає. Завдяки цьому не лише знижується ступінь підтримки з боку дорослих та інституцій, але й підвищується ймовірність того, що підліток вибирає агресивні реакції – словесні чи фізичні – як спосіб взаємодії із середовищем.

Ще одна важлива особливість українського контексту – масштабність та тривалість стресорів. На відміну від одноразових травматичних подій, для багатьох українських підлітків характерним є хронічний вплив: повторювані повітряні тривоги, евакуації, тривале перебування в підвалах чи укриттях, втрата друзів чи членів родини, матеріальні збитки – усе це створює ситуацію накопиченої фрустрації, яка може трансформуватися в агресивну поведінку. Дослідження підтверджують: чим більша кількість різних стрес-подій (комбінованих: військових + переміщення + матеріальних втрат), тим вищий ризик зовнішньої агресії серед підлітків. [25].

На основі отриманих у ході дослідження емпіричних даних стає можливим сформулювати уявлення про особливості агресивної поведінки сучасних підлітків. В опитування взяли участь підлітки від 12 до 17 років включно, більшість вибірки, а саме 52% - це діти віком 14-15 років. Серед опитаних 60,3% - це дівчата, відповідно 39,7% - хлопці.

Серед опитаних 63,8% проживають у повній родині, тобто є і тато і мама. Ще 32,8% проживають лише з мамою. Про проживання лише з татом не повідомив жоден з опитаних, але варто відзначити, що у вибірки є 4 респонденти, які проживають з опікунами.

Аналіз статевих відмінностей показав, що дівчата мали середній показник 17,5 бала, а хлопці – 16,6 бала ($SD=4,17$, діапазон 9-26). Медіанні значення для обох груп однакові (17 балів), що вказує на подібний характер розподілу агресивності за статтю.

Додатково було проведено аналіз агресивності з урахуванням досвіду проживання під час війни на території України. Підлітки, які весь час були на території України ($N=17$), мали середнє значення 17,4 бали, медіану 19, $SD=4,08$, діапазон 10-23. У групі тих, хто виїжджав на початку повномасштабного

вторгнення, але згодом повернувся на територію України (N=27), середній показник становить 16,7, медіана 16, SD=5,35, діапазон 6-30. Підлітки, які виїхали і в даний момент проживають закордоном (N=14), продемонстрували середнє значення 17,4, медіану 18, SD = 5,21, при діапазоні 9-25.

Спираючись на вище зазначенні дані можна зазначити, що агресивність у підлітків тримається на близькому рівні незалежно від статі чи міграційному досвіді. Усі групи демонструють подібні середні значення (від 16,7 до 17,5 балів), а відмінності між ними є незначними та знаходяться в межах статистичної варіативності.

Для перевірки наявності статистично значущих відмінностей між цими групами був застосований t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. Результати підтвердили, що виявлена різниця між середнім рівнем агресії у дівчат та хлопців є статистично незначущою ($t(56)=0,763$, $p=0,449$). Додатково, непараметричний U-критерій Манна-Вітні також показав відсутність значущої різниці ($p=0,593$). Це дозволяє констатувати, що стать не є значущим чинником диференціації рівня агресивної поведінки у даній вибірці підлітків. Розмір виявленого ефекту Коена d- становить 0,205, що класифікується як малий ефект, додатково підтверджуючи незначний вплив статі.

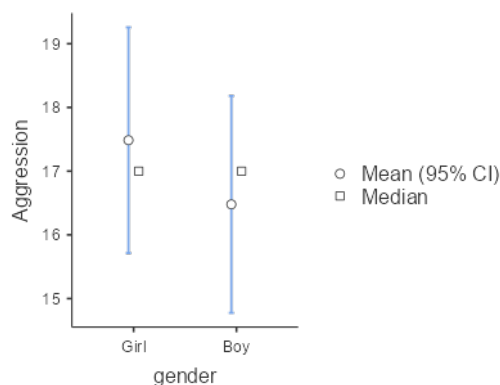

Рис.1. t-критерій Стьюдента за статтю

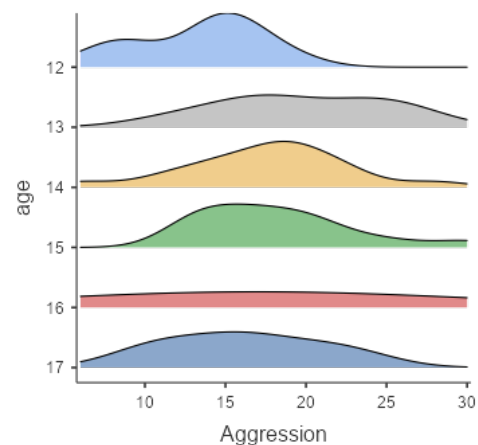

Рис.2. Розподіл агресії за віком

Підлітки у віці 12 років демонструють значно нижчий середній рівень агресії (середнє – 13,4 балів, медіана – 14, SD = 3,84 при діапазоні 7-19) в порівнянні з іншими віковими групами. Починаючи з 13 років рівень агресії стрімко зростає, до максимального показника серед всіх вікових груп до середнього значення 19,7, медіана 18, SD=5,12 при діапазоні 12-26 балів, потім в період з 14 до 16 років включно тримається на рівні середнього значення 17,6 балів і у віці 17 років знижується до середнього рівня у 16,2 бали, медіана 16, SD=4,83 при діапазоні 10-23 бали. Можна припустити, що рівень агресії стрімко зростає з початком гормональних змін в організмі підлітків.

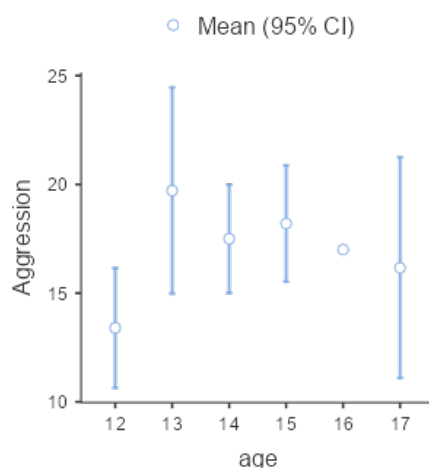

Рис.3. t-критерій Стьюдента за віком

Для наукової перевірки цих вікових динамік було застосовано дисперсійний аналіз (ANOVA), де вік виступив незалежним чинником. Щодо сприйнятого стресу: аналіз показав, що вік не має статистично значущого впливу на рівень сприйнятого стресу ($F(5,9,30)=1,31, p=0,340$). Це свідчить про те, що незважаючи на помітну вікову динаміку середніх значень, статистична різниця між віковими групами підлітків у рівні сприйняття стресу є незначною.

Аналіз субшкал агресії виявив, що середні значення коливаються від 2,67 до 4,74 балів. Найвищий середній бал (4,74) зафіксовано за шкалою самоагресія, тоді як найнижчий бал (2,67) зафіксовано за шкалою фізична агресія. Такі шкали як вербальна, предметна та емоційна мають серединні значення.

Таблиця 1
Розподіл агресії за видами

Види агресії						
	Вербальна	Фізична	Предметна	Емоційна	Самоагресія	Загальна
N	58	58	58	58	58	58
Mean	3,48	2,86	2,67	3,33	4,74	17,1
Median	3	3	2	3	5	17
Standard deviation	1,67	1,7	1,47	1,71	1,72	4,9
Minimum	0	0	0	0	2	6
Maximum	8	7	7	7	8	30

Оскільки агресивність нерідко посилюється під впливом тривалої напруги та перевантаження, важливо врахувати в якому емоційному стані перебувають респонденти. Тому наступним етапом аналізу стало вивчення рівня їхнього стресу для глибшого розуміння загального психологічного фону опитаних.

Середній рівень сприйнятого стресу у підлітків становить 21,8 балів. Медіана дорівнює 22 бали – дуже близько до середнього, що вказує на симетричний розподіл даних.

Табл. 2.
Середній рівень стресу

Група	<i>N</i>	\bar{X}	<i>SD</i>
Дівчата (Girl)	35	22.4	6.98
Хлопці (Boy)	23	20.9	7.42

емоційну реактивність та схильність до внутрішньої переробки стресу у дівчат.

Табл.3.
Середній рівень стресу

Група	<i>N</i>	\bar{X}	<i>SD</i>
Весь час був в Україні	17	22.2	6.36
Виїжджав, але повернувся	27	21.1	6.84
Виїхав і не повернувся	14	22.6	8.82

реакції на стрес. Це може бути пов'язано з більшою невизначеністю, адаптацію до нових умов та відсутність звичного оточення. Найнижчий показник у тих хто виїжджав, але повернувся (21,1 бал), що може свідчити про те, що діти уникнули найбільшого стресу від початку військових дій, а при поверненні успішно реінтегрувалися. Варто зазначити, що різниця в показниках між групами є незначна, тож узагальнюючи можна зробити висновок, що в незалежності від місця проживання рівень середнього стресу у всій вибірці майже однаковий.

Таблиця 4.
Середній рівень стресу

Вік (роки)	\bar{X} (PSS)
12	17.4
13	19.3
14	23.8
15	23.6
16	24.5
17	21.0

Аналіз показав, що дівчата мають дещо вищий середній рівень сприйнятого стресу (22,4 бали), ніж хлопці (20,9 балів). Це узгоджується з даними багатьох досліджень, в тому числі адаптації тесту PSS=10 українськими вченими, які фіксують більшу емоційну реактивність та схильність до внутрішньої переробки стресу у дівчат. Середні показники стресу у всіх груп є помірними відповідно інтерпретаційним ключам тесту, але найвищий показник стресу зафіксований у підлітків, які виїхали і не повернулися (22,6). Ця група також демонструє найбільше стандартне відхилення ($SD = 8,82$), що вказує на найбільшу гетерогенність та нерівномірність реакції на стрес.

Аналіз середніх показників показав чітку вікову динаміку психологічного напруження у вибірці. Мінімальний рівень сприйнятого стресу фіксується у 12-річних підлітків (17,4 бали), з 13-річного віку спостерігається поступове зростання рівня сприйнятого стресу з піковим значенням у 16 років з показником у 24,5 балів і в 17 років він дещо знижується до середнього показника у 21 бал.

Для попередньої візуальної оцінки характеру, сили та напрямку кореляції між агресією та сприйнятим стресом було побудовано діаграму розсіювання.

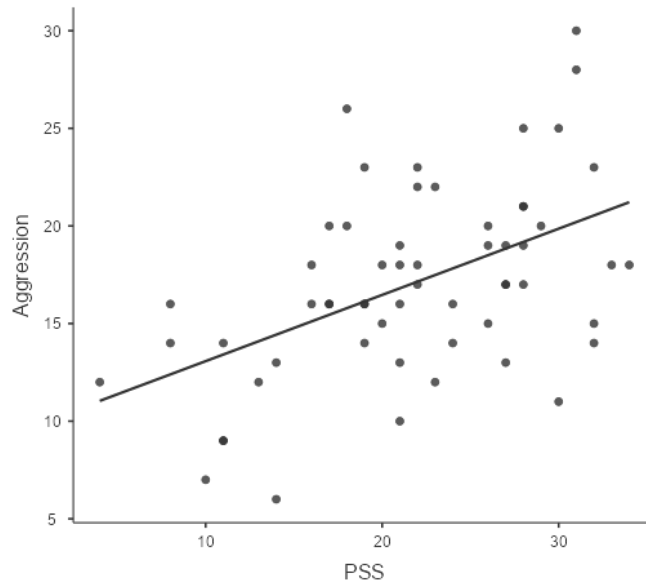

Рис.4 Кореляція агресії та стресу

Візуальний аналіз підтвердив наявність позитивної тенденції: точки даних розташовані відповідно до лінії тренду, що вказує на ймовірний прямий зв'язок між зростанням рівня стресу та підвищенням агресії. Для достовірного кількісного визначення сили та значущості цього взаємозв'язку був застосований кореляційний аналіз.

Таблиця 5
Correlation Matrix

		Aggression	PSS
Aggression	Pearson's r	—	
	Df	—	
	p-value	—	
	N	—	
PSS	Pearson's r	0.494	—
	Df	56	—
	p-value	<.001	—
	N	58	—

Кількісний аналіз підтвердив попередню візуальну оцінку: встановлено помірний позитивний статистично високо значущий кореляційний зв'язок ($r = 0,494$ при $p < 0,01$) між загальним рівнем сприйнятого стресу та загальним рівнем агресивності. Це означає, що підлітки, які суб'єктивно оцінюють свій життєвий досвід як більш стресовий, схильні демонструвати вищий рівень агресивної поведінки. Даний результат повністю узгоджується з класичною фрустраційно-агресивною гіпотезою, де агресія розглядається як реакція на психологічне перевантаження. В умовах хронічного травмівного досвіду, спричиненого воєнним конфліктом, високий рівень стресу може порушувати процеси

емоційної та поведінкової саморегуляції, змушуючи підлітків використовувати агресію як дезадаптивний, проте ефективний для них, спосіб вивільнення внутрішньої напруги.

Для деталізації виявленого прямого зв'язку між загальним рівнем сприйнятого стресу та агресивністю було проведено кореляційний аналіз між показниками PSS-10 та окремими формами агресивної поведінки за методикою А.Почебут.

Таблиця 6
Кореляція агресії і стресу по видам

Вид агресії	Коефіцієнт Пірсона (r)	Значущість (P)	Статистична значущість ($\alpha=0.05$)
Емоційна агресія	0.617	<0.01	Значущий
Самоагресія	0.612	<0.01	Значущий
Вербальна агресія	0.296	0.024	Значущий
Фізична агресія	-0.045	0.735	Незначущий
Предметна агресія	-0.073	0.589	Незначущий

Подальша деталізація за допомогою кореляційного аналізу між сприйнятим стресом та окремими формами агресії виявила, що стрес є сильним предиктором саме для емоційної агресії ($r = 0,617$, $p < 0,01$) та самоагресії ($r=0,612$, $p < 0,01$). Додатково встановлено помірний прямий зв'язок із вербальною агресією ($r=0,296$, $p < 0,01$). Водночас, статистично значущого зв'язку із фізичною та предметною агресією не виявлено. Цей розподіл дозволяє зробити важливе психологічне припущення. Сильний зв'язок з емоційною агресією пояснюється віковою незрілістю префронтальної кори головного мозку, яка відповідає за контроль імпульсів. Це ускладнює ефективне регулювання емоційних реакцій, спричинених стресом, що призводить до зростання загальної емоційної реактивності. Однак, у підлітковому віці соціальні норми вже достатньо усвідомлені: підлітки розуміють неприйнятність фізичної агресії, особливо в соціальному контексті. Блокування прямого, зовнішнього виходу гніву та напруги призводить до його інтерналізації, тобто перенаправлення агресивного імпульсу на себе, що і підтверджується високим зв'язком зі самоагресією.

Так як найбільший кореляційний зв'язок було встановлено між сприйнятим стресом і самоагресією можемо перейти від констатації взаємозв'язку до визначення прогностичної сили стресу. Для цього був проведений лінійний регресійний аналіз, який дає змогу оцінити, якою мірою сприйнятий стрес може виступати предиктором рівня самоагресії у підлітків.

Таблиця 7
Регресивний аналіз самоагресії

Model Fit Measures							
Model	R	R ²					
1	0.612	0.374					
<i>Note.</i> Models estimated using sample size of N=58							
Model Coefficients – Самоагресія							
						95% Confidence Interval	
Predictor	Estimate	SE	t	p	Stand. Estimate	Lower	Upper
Intercept	1.517	0.5857	Лют.59	0.012			
PSS	0.148	0.0255	Тра.79	<.001	0.612	0.400	0.823

З метою визначення прогностичної сили сприйнятого стресу щодо найбільш корелюючої форми агресії (самоагресія) було проведено лінійний регресивний аналіз. Отримана модель виявилася статистично значущою (R=0,612). Коефіцієнт детермінації (R²) склав 0,374, що дозволяє стверджувати, що 37,4% дисперсії показників самоагресії у підлітків пояснюється впливом виключно їхнього сприйнятого стресу.

Таблиця 8
Коефіцієнт множинної регресії для предикції самоагресії

Model Coefficients – Самоагресія							
						95% Confidence Interval	
Predictor	Estimate	SE	t	P	Stand. Estimate	Lower	Upper
Intercept ^a	1.543	0.6905	2.235	0.030			
PSS	0.136	0.0280	4.851	<.001	0.5617	0.329	0.794
gender:							
Boy – Girl	-0.545	0.3980	-1.369	0.177	-0.3163	-0.781	0.148
age:							
13 – 12	1.020	0.7057	1.445	0.155	0.5920	-0.231	1.415
14 – 12	0.563	0.5801	0.971	0.336	0.3269	-0.350	1.004
15 – 12	0.709	0.5950	1.191	0.239	0.4115	-0.283	1.106
16 – 12	0.756	1.1111	0.680	0.500	0.4387	-0.858	1.735
17 – 12	-0.159	0.7257	-0.219	0.828	-0.0921	-0.939	0.755
place of living:							
2 – 1	-0.154	0.4757	-0.324	0.747	-0.0895	-0.645	0.465
^a Represents reference level							

Для пошуку інших значущих предикторів до моделі було включено такі демографічні змінні, як стать, вік та місце проживання. Проте жодна з цих змінних не виявила статистично значущого впливу на рівень самоагресії. Це дозволяє зробити висновок, що в рамках даного дослідження сприйнятий стрес є найсильнішим і єдиним достовірним предиктором самоагресії у підлітків.

Висновки

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволило досягти мети на встановити психологічні особливості агресивної поведінки підлітків в умовах воєнного конфлікту. Емпіричний аналіз показав, що загальний рівень агресивності та сприйнятого стресу у досліджуваної вибірки є помірним, що стало одним із ключових висновків, який вимагає детальної контекстуалізації. Слід підкреслити, що дослідження проводилось у Київській області, а не на префронтонних територіях, де травматичний досвід є постійним і безпосереднім. Натомість підлітки з вибірки функціонують в умовах хронічного воєнного стресу: вони періодично перебувають під масованими ракетно-дроновими обстрілами, але при цьому мають збережені базові умови життя, як-то повноцінне харчування, можливість відвідувати навчальні заклади, гуртки та вести активне соціальне життя, відвідуючи кінотеатри та музеї. Це свідчить про те, що збереження соціальної структури та відносна стабільність виступають потужними захисними факторами, які запобігають зростанню агресії та стресу до високих, клінічно значущих рівнів, часто описуваних у наукових дослідженнях про гострі травми.

У ході порівняльного аналізу встановлено, що статистично значущих відмінностей у рівні агресії та стресу не виявлено ані за статтю, ані за досвідом вимушеної міграції, ані за місцем теперішнього проживання.

Відсутність очікуваного зниження показників у підлітків-переселенців, які перебувають у більш безпечному середовищі за кордоном, дозволяє припустити, що вимушене переселення, відрив від звичного оточення, адаптація до нової культури, мови та втрата соціальних зв'язків є стресорами, порівнянними за інтенсивністю з проживанням у воєнному середовищі України. Також можна припустити, що зовнішні соціально-демографічні чинники не є диференціюючими у цьому контексті, а психологічний стан підлітків, ймовірно, знаходиться під більш вагомих впливом їх вікових особливостей.

Головним емпіричним висновком стало підтвердження прогностичної сили стресу: рівень сприйнятого стресу є найсильнішим і, по суті, єдиним достовірним предиктором самоагресії у підлітків. Несподіваним стало домінування саме цієї форми агресії над зовнішніми проявами, такими як фізична агресія або булінг, на що могли вказувати медійні сюжети. Цей результат є критичним: він свідчить, що в умовах хронічного стресу та збереження соціальних норм, які продовжують стримувати пряме зовнішнє вираження гніву через фізичну чи предметну агресію, підлітки схильні до направлення агресії на себе. Внутрішня напруга,

викликана фрустрацією та небезпекою спрямовується всередину, трансформуючись у внутрішню ворожість та самопокарання.

Дослідження засвідчило, що в умовах воєнного конфлікту агресія підлітків стає не стільки інструментом для булінгу, скільки індикатором внутрішньої дезадаптації та механізмом саморегуляції, де сприйнятий стрес виступає провідним чинником посилення самоагресивних тенденцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дегтярєва Т.О. (2015). Гендерні відмінності у проявах агресивності підлітків. *Актуальні питання сучасної психології*. Том 2, 35-39
2. Семі. С. (2021). Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, №78 doi: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.78.21>
3. Волянчук Н.Ю., Ложкіна Г.В. (2010). *Віктимологія та агресологія*. Київ: Прінт Хауз.
4. Мойсеєва О.Є. (2011). *Психологія агресивності підлітків*. Автореф. док. психол. наук. Київ.
5. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. New York: McGraw-Hill.
6. Bandura A. (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
7. Fromm E, (1973). *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York: Holt, Rinehart & Winston
8. Anderson C.A., & Bushman B.J. (2002). *Human Aggression*. *Annual Review of Psychology*, 53, 27-51
9. Мойсеєва О.Є. (2013). *Історико-психологічний аналіз феномену агресії*. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки. Т. 2, Вип. 10, 211-216
10. Huesmann, L. R. (2017). *An integrative theoretical understanding of aggression: a brief exposition*. *Current Opinion in Psychology*, 19, 111–115. doi: <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.04.015>
11. Myers D. & Twenge J. (2021). *Social Psychology*. New York: McGraw-Hill.
12. Bandura A & Walters R.H., (1963). *Adolescent aggression: a study of the influence of child-training practices and family interrelationships*. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 137(1):p 100. doi: 10.1097/00005053-196307000-00015
13. Жигайло Н. І. (2020). *Соціальна педагогіка: навчальний посібник*. Львів: Новий Світ-2000.
14. Кравчук С.Л. (2002). *Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості*. Автореф. дис. канд. психол. наук. Київ.
15. Чамлай Д. (2020). *Причини агресивної поведінки в підлітковому віці*. О.І. Безлюдний (Ред.), Наука. Освіта. Молодь – 2020: Матеріали XIII

- Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих науковців (Умань, 22 квітня 2020 р.) (с. 261-263)
16. Будіянський М.Ф. (2013). *Особливості прояву агресивності в підлітків*. Наука і освіта, 3, 36-39
 17. Зінченко Л.М. (2005). *Проблема профілактики та корекції проявів агресії у підлітків*. Наукові записки, 26, 145-149.
 18. Тюпля Л.П. & Іванова І.Б. (2004). *Соціальна робота: теорія і практика*. Київ: ВМУРОЛ «Україна»
 19. Бафталовська Н.Я. (2010). *Агресивна поведінка підлітків*. Шкільному психологу. Усе для роботи, 6, 9-11.
 20. Кубіцький С.О. (2015). *Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах*. Київ: Міленіум.
 21. Журавель Т.В. & Сергеева К.В. (2013). *Зупинись! – Посміхнись!: методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації*. Київ : ФОП Буря.
 22. Huesmann, L. R., Dubow, E. F., Boxer, P., Landau, S. F., Dvir Gvirsman, S., & Shikaki, K. (2017). *Children's exposure to violent political conflict stimulates aggression at peers by increasing emotional distress, aggressive script rehearsal, and normative beliefs favoring aggression*. Development and Psychopathology, 29(1), 39–50. doi: <https://doi.org/10.1017/S0954579416001090>
 23. Catani, C. (2018). *Mental health of children living in war zones: A risk and protection perspective*. World Psychiatry, 17(1), 108–109. <https://doi.org/10.1002/wps.20496>
 24. Bürgin D, Anagnostopoulos D; Board and Policy Division of ESCAP; Vitiello B, Sukale T, Schmid M, Fegert JM. (2022). *Impact of war and forced displacement on children's mental health-multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches*. Eur Child Adolesc Psychiatry, 31(6):845-853. doi: <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01974-z>
 25. Hakala, V., Mielityinen, L., Peltonen, K., Laajasalo, T., & Ellonen, N. (2025). *Growing up amidst active warfare: Understanding the experiences of Ukrainian adolescents through chat data*. Youth & Society, 57(4), 691–713. doi: <https://doi.org/10.1177/0044118X241296552>
 26. European Psychiatric Association. (2024, 8 квітня). *War in Ukraine is increasing the prevalence of mental health conditions in children, new study finds* (Пресреліз). European Congress of Psychiatry. <https://www.europsy.net/app/uploads/2024/04/EPA-2024-War-in-Ukraine-impact-on-mental-health-conditions-in-children.pdf>
 27. Chornokondratenko, M., & Malenko, A. (2025, February 20). *Emotional trauma piles up for Ukraine's children three years after invasion*. Reuters. <https://www.reuters.com/world/europe/emotional-trauma-piles-up-ukraines-children-three-years-after-invasion-2025-02-20>

28. Степанюк О. & Мельниченко О. (2020). *Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів*. <https://www.osce.org/project-coordinator-in-ukraine-closed>
29. Вельдбрахт, О. О., & Тавровецька, Н. І. (2022). *Шкала сприйнятого стресу (PSS-10): адаптація та апробація в умовах війни*. *Проблеми сучасної психології*, 2(25), 16–27. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-2-2>
30. Aronson, E. (2012). *The social animal* (11th ed.). Worth Publishers
31. Lorenz, K. (2012). *On aggression*. Routledge Classics
32. Baron, R. A., & Richardson, D. R. (1994). *Human aggression* (2nd ed.). Springer

Відомості про авторів

Наталія ЗАВ'ЯЗКІНА, д.псих.н., професор, професорка кафедри клінічної психології Київського інституту сучасної психології та психотерапії (КІСПП), м Київ, Україна

Nataliia Zaviazkina, Doctor of Psychology, Professor, First Vice-Rector of KIMPP, Professor of the Department of Clinical Psychology, Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy (KIMPP), Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5565-8959>

E-mail: nmuz@ukr.net

Ніна СААД, здобувачка освітнього ступеня Магістр Київського інституту сучасної психології та психотерапії (КІСПП), м. Київ, Україна

Nina Saad, Master's student in Psychology, Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy (KIMPP), Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-9269-3456>

E-mail: ninasaad2003@gmail.com